

Socijalna, polna i starosna struktura poginulih boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u bici na Sutjesci 1943. godine*

Istraživanje socijalnog, polnog i starosnog sastava jedne bitke, ili samo jednog dijela njenih aktera, predstavlja za istoriografiju i sociologiju tematsku novost. Nedostatak podataka glavni je, ali ne i jedini razlog zbog kojeg istorija i sociologija nisu pokazale interes za istorijsko-sociološko posmatranje takvog događaja, kao što je bitka. Činjenica da je svaka bitka, manje ili više, efemerna utiče na izvjesnu uzdržanost i indolenciju istraživača prema pokušajima njenog sociološkog ispitivanja. Da bi zainteresovala sociologiju, odnosno da bi obezbijedila svrsishodnost sociološko-istorijskog tretmana bitka treba da ima određen istorijski značaj i da je zastupljena sa znatnim brojem učesnika.

Značaj bitke na Sutjesci za dalji razvoj narodnooslobodilačkog rata čini opravdanim razloge za pokušajem utvrđivanja socijalne strukture njenih učesnika. Ovaj rad, prije svega, treba da odgovori na pitanje koje su socijalne kategorije zastupljene među poginulim pripadnicima narodnooslobodilačke vojske na Sutjesci, kakav je proporcionalni odnos između socijalnih grupa i u kojoj mjeri pojedine socijalne kategorije daju svoj doprinos i žrtve u ovoj bici. Istraživanje socijalne strukture poginulih ne može da odgovori na pitanje kakva je zastupljenost so-

*) Pod istim naslovom rad je objavljen u knjizi »AVNOJ i narodno-oslobodilačka borba u Basni i Hercegovini (1942—1943)« — Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. godine — izdanje »Rad«, Beograd 1974, ali je ovom prilikom znatno dopunjen i proširen.

cijalnih kategorija u ovoj bici, jer je broj poginulih sačinjavao jednu trećinu boraca u odnosu na sve pripadnike narodnooslobodilačke vojske na Sutjesci. Naši pokušaji za ustanovljenjem socijalne, polne i starosne strukture ograničeni su samo na jedan dio aktera bitke, mada iznalaženje socijalnog sastava jedne trećine učesnika bitke pruža izvjesnu mogućnost za pretpostavku da bi i kod druge dvije neistražene trećine, koje sačinjavaju preživjeli borci, socijalni sastav bio isti ili približan kao i kod poginulih.

Tretirajući bitku na Sutjesci kao jednu od karika u cijelom nizu bitaka, odnosno kao sastavni dio narodnooslobodilačkog rata, socijalni sastav poginulih treba da posluži za kompleksnije izučavanje socijalne strukture ne samo svih učesnika bitke nego i svih pripadnika narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije. U bici učestvuju jedinice iz gotovo svih krajeva Jugoslavije, i sve su formirane, osim Prve majevičke brigade, do 1943. godine. Opštejugoslovenski reprezent učesnika bitke kao i njihovo opredjeljenje za narodnooslobodilačku borbu već u 1941. i 1942. godini potenciraju značaj istraživanja socijalne, polne i starosne strukture poginulih.

Osnovni popisnik poginulih boraca narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u bici na Sutjesci objavljen je u zborniku radova, »Sutjeska VI«, izdanje Vojnog dela, Beograd, 1966. godine. Taj popisnik daje šture podatke o poginulim koji su identifikovani, pa uglavnom sadrži ime, prezime, godinu i mjesto rođenja. Moni Finci u raspravi »Gubici NOVJ u bici na Sutjesci« objavljenoj u zborniku radova »Neretva—Sutjeska 1943«, izdanje Vojnoistorijskog instituta, Beograd, 1969. godine, dao je djelimičnu dopunu i korekciju popisnika iz knjige »Sutjeska VI«, ostajući u granicama standardnog utvrđivanja elementarnih podataka o poginulim borcima. Podatke za utvrđivanje socijalne, polne i starosne strukture iznašli smo u »Kartoteci poginulih boraca u bici na Sutjesci« od Viktora Kučana, nepublikovan rad, nalazi se u Muzeju bitke na Sutjesci na Tjentištu.²⁾ Taj popisnik daje najviše obavještenja, jer je Kučanov upitnik kojim se služio u prikupljanju podataka sadržavao za svakog poginulog ova pitanja: ime i prezime (i nadimak, ukoliko je postojao), funkcija u narodnooslobodilačkoj vojsci prilikom pogibije, datum (uglavnom godina) i mjesto rođenja, nacionalnost, zanimanje, od kada je učesnik narodnooslobodilačkog rata, je li član Saveza komunističke omladine Jugoslavije ili član Komunističke partije Jugoslavije, mjesto i datum pogibije.

Do identifikacije poginulih boraca na Sutjesci i podataka o njihovoj socijalnoj pripadnosti bilo je moguće doći jedino posrednim putem, u većini slučajeva pomoću izjave preživjelih učesnika bitke. U prikupljanju podataka nije bilo moguće koristiti se specijalizovanim institucijama koje na savremen način, uz upotrebu kompjuterske tehnike, prikupljaju i obrađuju podatke. Znatna je razlika između sociološkog istraživanja jedne bitke koja se dogodila prije 32. godine i za čiju su obradu naknadno prikupljeni podaci i savremenog sociološkog posma-

²⁾ Prema Kučanovoj kartoteci imena poginulih upisana su na zidovima Muzeja — panorame bitke na Sutjesci — na Tjentištu.

tranja pojava i fenomena *in vivo* za koje se obezbjeđuju raznavrsni i optimalni, do egzibicionizma obrađeni podaci. U nekim savremenim armijama postoje oficiri koji u većim jedinicama — armijama, korpusima i divizijama — još u toku rata prikupljaju po određenom planu i sistematizaciju dokumentaciju koja će služiti istoričarima prilikom obrade pojedinih događaja.³⁾ U prikupljanju podataka o socijalnom sastavu, ili bolje rečeno o zanimanju poginulih, glavni izvor bile su organizacije boraca narodnooslobodilačkog rata i preživjeli učesnici bitke, čiji se kriteriji o socijalnom identitetu poginulih, opterećeni laicizmom, ne mogu bez rezerve prihvatiti kao sasvim pouzdani. Pored toga, potpuno odsustvo podataka za socijalno raščlanjivanje unutar socijalnih grupa i kategorija — na primjer: utvrđivanje broja siromašnih, srednje imućnih i imućnih seljaka — omogućuje nam da se upustimo u istraživanje socijalnog sastava samo u granicama aproksimativnog i globalnog.

Primjetna je znatna razlika u broju poginulih između Kučanovog popisnika s jedne, i zbornika radova »Sutjeska VI« i nekih monografija brigada sa Sutjeske, s druge strane. Tako, na primjer, u zborniku radova »Sutjeska VI« evidentirano je 5.242, a u Kučanovoj kartoteci 6.506 poginulih. Iako su podaci u zborniku radova »Sutjeska VI« nepotpuni, razlika od 1.264 poginulih između popisa objavljenog u toj knjizi i Kučanove kartoteke upozorava na izuzetnu delikatnost problema identifikovanja poginulih boraca u bici na Sutjesci. Da li su nova otkrića autora, odnosno iznalaženje novog broja poginulih, dovoljna za objašnjenje disproporcije između podataka u Kučanovoj kartoteci i knjizi »Sutjeska VI«, ili je u Kučanov popisnik promakao i jedan dio boraca koji su izgubili život u bici na Neretvi, pa čak i na nekom drugom mjestu? Može se postaviti i pitanje bez odgovora: koliko je poginulo neznanih boraca na Sutjesci čija imena ni do danas nisu identifikovana i koji će, vjerovatno, uvijek ostati anonimni? Ukoliko postoje izvjesna odstupanja od mjesta pogibije nekih učesnika narodnooslobodilačkog rata, koji su omaškom uneseni u spisak poginulih na Sutjesci, ona nisu od suštinskog značaja za istraživanja socijalne, polne i starosne strukture. Ali i sama mogućnost postojanja takvih odstupanja upućuje na krajnju obazrivost pri upotrebi ovih podataka. Iako Kučanov popisnik nije recenziran, on je u svom radu »Gubici starešinskog sastava Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u bici na Sutjesci«, objavljenom u Vojnoistorijskom glasniku, maj—decembar 2—3, Beograd, 1973. godine, pokušao da ustanovi regionalnu pripadnost poginulih boraca u bici na Sutjesci i nacionalnu pripadnost poginulih starješina. Ovakav postupak izaziva sumnju tim više što Kučanov popisnik poginulih boraca na Sutjesci ne znači da je definitivan, mada vrijeme koje nas odvaja od bitke svakim danom umanjuje šanse za korekcije. Za Prvu proletersku i Desetu hercegovačku brigadu za sada smo izvršili minimalne korekcije koje se odnose samo na iznalaženje zanimanja kod već ustanovljenog broja poginulih.⁴⁾ Da su korekcije popisnika poginulih potrebne i intervencije moguće, pokazuje i Ku-

³⁾ Vojin Milić, Sociološki metod, Nolit, Beograd, 1965. s. 435.

⁴⁾ Sutjeska VI, s. 297—388.

⁵⁾ Vidi prilog na kraju rada.

čanov postupak pri izradi kartoteke, gdje su na kartonima ostavljeni prazni prostori za dopisivanje novih podataka. Uostalom, objavljivanje imena poginulih rukovodilaca iz bitke u pomenutom Kučanovom članku »Gubici starješinskog sastava Operativne grupe divizija Vrhovnog štaba narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije u bici na Sutjesci« treba da posluži kao provjera jednog manjeg dijela kartoteke i istovremeno da omogući eventualne dopune i ispravke.

Socijalna struktura

Od 6.506 poginulih, socijalna pripadnost ustanovljena je za 4.844 učesnika bitke, odnosno za 75% od ukupnog broja. Socijalna pripadnost nije ustanovljena za 1.637 poginulih, odnosno za cca 25% ili jednu četvrtinu.⁶⁾ Socijalni sastav ustanovljen je samo za 75% od ukupnog broja poginulih, jer su mnogi učesnici bitke izgubili život u godinama kada profesionalna opredijeljenost još nije definisana. Pošto je 1.561 borac ili 31% izgubio život sa nepunih 20 godina, nameće se pretpostavka da su mnogi stradali prije nego što su stigli da se opredijele za životni poziv. Pored toga, znatan dio podataka o socijalnom sastavu prikupljen je u vremenu kada je od bitke prošlo preko 30 godina. Takva vremenska distanca između bitke i perioda u kojem su u njoj prikupljeni podaci nepovoljno je uticala na memoriju onih koji su, u nedostatku pisanih podataka, davali obavještenja o socijalnoj strukturi poginulih. Ima osnova za pretpostavku da bi i kod 25% poginulih za koje nije utvrđena socijalna struktura stanje bilo identično kao kod poginulih čija je socijalna pripadnost ustanovljena.

U tabeli 1 izvršena je podjela, uglavnom prema zanimanju, što je omogućilo izdvajanje samo dvije osnovne socijalne grupe seljaka i radnika. Kolona zdravstvenih i prosvjetnih radnika formirana je kao zajednička, jer je medicinsko osoblje imalo velike gubitke među kojima je i znatan broj ljekara, odnosno poginulih sa fakultetskim obrazovanjem. Zastupljenost domaćica među poginulim toliko je brojna da je formiranje njihove kolone bilo neophodno.

Najviše seljaka poginulo je u Drugoj dalmatinskoj (432), a najmanje u Prvoj majevičkoj (74), iako je Prva majevička procentualno (90,3%) najviše zastupljena seljacima u odnosu na ukupan broj poginulih. U tri dalmatinske brigade: Prvoj, Drugoj i Trećoj poginulo je više seljaka (795), nego u drugih šest brigada (742): Prvoj majevičkoj, Šestoj istočnobosanskoj, Trećoj proleterskoj, Desetoj hercegovačkoj, Šesnaestoj banijskoj i Trećoj krajiškoj. Međutim, prema procentualnoj zastupljenosti u odnosu na broj poginulih, seljaci su najmasovnije predstavljeni u banijskim brigadama. U sve tri banijske jedinice seljaci su zastupljeni sa 85% u odnosu na sva ostala zanimanja. Dalmatinske brigade, Prva (208), Druga (432), i Treća dalmatinska (155) sa 76% seljaka na

⁶⁾ Zbog jasnije predstave i proporcija između pojedinih kategorija koje su izražene u procentima, tretiraćemo isključivo broj poginulih (4.844) čija je socijalna pripadnost ustanovljena.

Tabela 1

Red. br.	JEDINICA	Socijalna struktura u jedinicama											
		Svega	Neustanov- ljeno	Seljaci	Radnici		Domaćice	Studenti i učenici		Zdrav. i prosvjet. Radnici		Službenici	Ostali
					m	ž		m	ž	m	ž		
	UKUPNO: %	6506	1637	3400 70,0	581 11,5	12 0,3	305 6,3	200 4,1	27 0,5	42 0,9	172 3,5	26 0,5	123 2,5
1.	Četvrta proleterska brigada	495	92	249	30	—	27	19	1	3	25	1	3
2.	Deseta hercegovačka brigada	313	70	130	52	5	8	23	4	6	7	1	7
3.	Druga dalmatinska brigada	934	373	432	34	4	40	6	2	1	20	1	20
4.	Druga proleterska brigada	395	65	218	74	2	9	16	1	4	1	1	4
5.	Osmo banijska brigada	323	20	257	20	—	12	6	—	1	3	1	3
6.	Peta crnogorska brigada	405	95	137	30	1	41	27	4	4	13	5	12
7.	Prva dalmatinska brigada	557	244	208	40	—	23	5	1	—	15	1	20
8.	Prva majevička brigada	120	37	74	—	—	2	4	—	—	—	2	1
9.	Prva proleterska brigada	433	116	200	55	—	10	25	3	2	7	2	13
10.	Sedma banijska brigada	369	19	288	18	—	19	7	—	—	3	4	11
11.	Sedma krajiška brigada	307	26	239	30	—	8	1	—	—	3	—	—
12.	Šesnaesta banijska brigada	223	13	175	6	—	19	4	—	—	1	2	3
13.	Šesta istočno-bosanska brigada	166	21	99	23	—	—	16	—	—	1	4	2
14.	Treća dalmatinska brigada	404	178	155	18	—	24	8	—	1	6	1	13
15.	Treća krajiška brigada	255	21	128	82	—	12	3	—	—	9	—	—
16.	Treća proleterska brigada	280	52	156	21	—	21	14	3	3	5	—	5
17.	Vrhovni štab i štab divizije	150	50	57	13	—	3	5	1	5	12	—	4
18.	Poginuli iz neut. jedinica	90	51	26	1	—	5	—	—	—	1	—	—
19.	Centralna bolnica	287	88	91	14	—	22	11	7	12	40	—	2

drugom su mjestu, mada među jedinicama ne postoje bitnije razlike i oscilacije u zastupljenosti seljaka. Masovnost i dominacija seljaka u svakoj jedinici toliko je ubjedljiva da im se nijedna od socijalnih kategorija ne može ni približiti.

Zastupljenost radnika u jedinicama pokazuje da ih je najviše bilo u Trećoj krajiškoj, Drugoj i Prvoj proleterskoj. Procentualni pokazatelji, u odnosu na broj poginulih, pokazuju da je Treća krajiška sa 35% daleko ispred svih brigada. Samo u Trećoj krajiškoj poginulo je radnika gotovo koliko u šest brigada (86): Šesnaestoj banijskoj, Trećoj dalmatinskoj, Sedmoj banijskoj, Trećoj proleterskoj, Prvoj majevičkoj i Šestoj istočnobosanskoj. Taj podatak da je najviše radnika poginulo u jednoj bosanskoj brigadi djeluje iznenađujuće s obzirom na to da je Bosna bila industrijski nerazvijen kraj. Ova na prvi pogled anomalija o zastupljenosti radnika u Trećoj krajiškoj u odnosu na druge brigade može da se objasni činjenicom da je pred rat preduzeće drvne industrije »Šipad« zapošljavalo u Drvaru 1.650, a u Oštrelju, udaljenom od Drvara samo dvadesetak kilometara, 3.000 radnika.⁷⁾ A pošto su od 82 radnika iz Treće krajiške 39 rođeni u okolini Drvara, a 28 u okolini Bosanskog Petrovca, koji je od Drvara udaljen samo 28 kilometara, vjerovatno da su radnici iz drvarskog i petrovačkog kraja bili zaposleni u preduzeću »Šipad«. U prilog ovoj pretpostavci može da posluži upoređenje broja radnika u Sedmoj krajiškoj i Trećoj krajiškoj brigadi. Sedma krajiška ima znatno manje radnika (30), iako je ukupan broj poginulih u toj jedinici (307) veći nego u Trećoj krajiškoj brigadi (255). Većina poginulih boraca iz Sedme krajiške brigade rođena je na području Ključa (163), Jajca (90) i Mrkonjić Grada (77), gdje se nisu mogli u većem broju zaposliti u drvnoj industriji, a samo 8 u petrovačkom i 1 u drvarskom kraju.

Objedinjeni procenti zdravstvenih i prosvjetnih radnika, studenata i učenika ne bi u potpunosti mogli da reprezentuju intelektualce, mada su im oni po socijalnoj pripadnosti najbliži. Među zdravstvenim radnicima pretežno su zastupljeni ljekari i bolničarke, a među prosvjetnim učitelji u znatnom i profesori u gotovo zanemarljivom broju. Među učenicima najbrojnije su zastupljeni gimnazijalci, a neki su pohađali učiteljske, tehničke, građanske i poljoprivredne škole. Među službenicima nalazi se nekoliko poginulih boraca koji su bili fakultetski obrazovani, a kod »ostalih« evidentirano je nekoliko oficira vojske Kraljevine Jugoslavije koji su završili vojne škole. Crnogorske brigade, Treća proleterska (17),⁸⁾ Peta crnogorska (31) i Četvrta proleterska (20) imale su najviše učenika i studenata. Vođstvo crnogorskih jedinica u broju učenika i studenata odraz je izvješne tradicije školovanja crnogorske omladine. Sa znatnim brojem studenata i učenika predstavljene su još Prva proleterska (28) i Deseta hercegovačka brigada (27). Jedinice iz Banije, Osma (6), Sedma (7) i Šesnaesta banijska (4) imaju u svom sastavu najmanje školske omladine.

⁷⁾ Arhiv SR Bosne i Hercegovine u Sarajevu, fond »Šipada«, k. 5, f. 2.

⁸⁾ Treća proleterska ustvari je Treća sandžačka brigada pa se samo donekle može tretirati kao crnogorska jedinica.

Najviše domaćica poginulo je u Petoj crnogorskoj (41) i Drugoj dalmatinskoj brigadi (40). Poginule žene sa sela ukoliko su bile profesionalno neopredijeljene, evidentirane su kao domaćice, iako je neizvjesno da li su se neke od njih više bavile poljoprivredom ili domaćinstvom.

Među »ostalim« zastupljena su zanimanja koja su neuklopljiva u standardne socijalne grupe. U bici su poginuli: 1 predsjednik opštine Kraljevine Jugoslavije, 5 žandarma, 1 engleski i 1 italijanski oficir i 1 bogoslov. Od 5 poginulih žandarma 3 su bili na rukovodnim funkcijama.

U bici su poginuli 5 oficira (od kojih 1 viši) vojske Kraljevine Jugoslavije, 10 podoficira i 1 pitomac podoficirske škole. Među poginulim oficirima i podoficirima 9 su imali vojno-političke rukovodne funkcije.

Prema posljednjem popisu stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 1931. godine, 76% stanovništva živjelo je pretežno od poljoprivrede, a 24% od nepoljoprivrednih djelatnosti.⁹⁾ Radnika, uključujući i njihove porodice, koji su živjeli od industrije, zanatstva i rudarstva bilo je 11%.¹⁰⁾ Za deset godina u Kraljevini Jugoslaviji zbog spore industrijalizacije i znatnog priraštaja stanovništva proporcije zaposlenih u poljoprivredi i nepoljoprivrednim djelatnostima nisu narušene u grubljim i bitnijim razmjerama. Vladimir Dedijer u »Istoriji Jugoslavije« navodi da je uoči rata 74,4% stanovništva živjelo od poljoprivrede.¹¹⁾ Procenat od 70% poljoprivrednika i 11,8% radnika poginulih u bici na Sutjesci upoređen sa istim socijalnim strukturama u Jugoslaviji prije rata, ne pokazuje znatnije odstupanje. Proporcije seljaka i radnika poginulih u bici uglavnom su odraz i potvrda socijalne strukture stanovništva uoči rata. Izvjesna odstupanja minimalna su i u granicama zanemarljivog.

U socijalnoj strukturi rukovodilaca razmatrani su samo oni čija je rukovodna funkcija bila vojna ili politička, kao, na primjer: komandir voda, politički komesar bataljona, komandant bataljona, komandant brigade, sekretar SKOJ-a u pojedinim jedinicama itd. Izvan razmatranja ostali su rukovodioci saniteta i intendature.

Samo u tri brigade i centralnoj bolnici bilo je među rukovodilcima više radnika nego seljaka. U Prvoj i Drugoj proleterskoj, Trećoj krajiškoj i Centralnoj bolnici radnici su zastupljeni sa 69, a seljaci sa 50 predstavnika. U banijskim brigadama, Sedmoj, Osmoj i Šesnaestoj seljaci su u odnosu na rodnike bili najbrojnije zastupljeni (61:13), a zatim dolaze dalmatinske (51:13), pa crnogorske (45:14) i druge jedinice.

⁹⁾ Kraljevina Jugoslavija — Opšta državna statistika, Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga IV — Prisutno stanovništvo po glavnom zanimanju, III dio, pregled po srezovima — klase zanimanja, Državna štamparij, Sarajevo, 1940. s. 9

¹⁰⁾ Isto, s. 9.

¹¹⁾ Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, Vladimir Dedijer, Istorija Jugoslavije, Prosveta, Beograd, 1972, s. 419 — Dedijer ovaj podatak precizno fiksira, ne navodeći da je rezultat procjene, pa ostaje neobjašnjeno na koji način je da njega došao, kada u tom periodu nije vršen popis stanovništva. Ipak, ovaj podatak izgleda prihvatljiv, jer je i usporeni razvoj industrije mogao da vrši bar minimalni uticaj na smanjenje poljoprivrednog stanovništva pred rat.

Red. br.	JEDINICA	Socijalna struktura rukovodilaca								
		Neustanovljeno	Seljaci	Radnici		Domaćice	Učenici, studenti, završ. srednjih škola i fakul.		Ostali	
				m	ž		m	ž		
1.	Četvrta proleterska	3	17	8	—	2	9	—	2	
2.	Deseta hercegovačka	9	24	9	—	—	10	2	6	
3.	Druga dalmatinska	26	25	4	—	—	1	—	—	
4.	Druga proleterska	8	22	23	1	—	3	—	2	
5.	Osmo banijska	4	21	4	—	—	2	—	—	
6.	Peta crnogorska brigada	11	19	5	—	1	14	1	7	
7.	Prva dalmatinska brigada	37	20	4	—	1	—	—	1	
8.	Prva majevička brigada	7	4	—	—	—	2	—	3	
9.	Prva proleterska	8	15	23	—	—	13	—	7	
10.	Sedma banijska	4	20	7	—	—	2	—	4	
11.	Sedma krajiška	3	19	13	—	—	1	—	—	
12.	Šesnaesta banijska	1	20	2	—	1	1	—	—	
13.	Šesta istočnobosanska	5	23	6	—	—	3	—	3	
14.	Treća dalmatinska	23	6	5	—	—	—	—	1	
15.	Treća krajiška	3	12	19	—	—	—	—	—	
16.	Treća proleterska	6	19	1	—	—	9	—	4	
17.	Vrhov. štab i štab divizije	4	7	5	—	2	3	1	4	
18.	Pog. iz neut. jedinica	4	1	—	—	—	—	—	—	
19.	Centralna bolnica	1	1	3	—	1	2	—	—	
U K U P N O:		735	167	299	141	1	8	76	4	44

Intelektualci sa 77 predstavnika u svim jedinicama (14,7%) među rukovodiocima nalaze se na trećem mjestu. Intelektualaca je u odnosu na radnike manje oko dva, a u odnosu na seljake oko četiri puta.

Zastupljenost žena među rukovodiocima u znatnom je neskladu u odnosu na njihov broj poginulih u bici na Sutjesci. Od 520 poginulih žena (tabela 5) na rukovodnim funkcijama bilo ih je samo 13, ili skromnih 1,3% u odnosu na muškarce. Rukovodne funkcije kod žena nisu bile vojne, već političke. Ovakva struktura žena među rukovodiocima izgledala bi drugačije da su obrađeni i rukovodioci saniteta.

Tabela 3

Red. br.	J E D I N I C A	Svega rukovodilaca	Od toga članovi			
			SKOJ-a		KPJ-e	
			m	ž	m	ž
1.	Četvrta proleterska	41	—	—	35	2
2.	Deseta hercegovačka	60	3	—	41	1
3.	Druga dalmatinska	56	3	—	29	—
4.	Druga proleterska	59	2	—	34	1
5.	Osmo banijska	31	2	—	21	—
6.	Peta crnogorska	58	2	—	36	2
7.	Prva dalmatinska	63	6	1	16	—
8.	Prva majevička	16	1	—	5	—
9.	Prva proleterska	66	6	—	53	—
10.	Sedma banijska	37	—	—	24	—
11.	Sedma krajiška	36	7	—	20	—
12.	Šesnaesta banijska	25	4	1	11	—
13.	Šesta istočnobosanska	40	2	—	29	—
14.	Treća dalmatinska	35	4	—	17	—
15.	Treća krajiška	34	1	—	19	—
16.	Treća proleterska	39	—	—	29	—
17.	Vrhovni štab	26	—	—	15	2
18.	Pagin. iz neutvr. jedinica	5	—	—	1	—
19.	Centralna balnica	8	—	—	5	1
U K U P N O:		735	45	2	424	9

Od 735 poginulih rukovodilaca 480 bili su članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke partije Jugoslavije (tabela 3). Članovi SKOJ-a i partije zastupljeni su sa 65,3% u odnosu na ukupan broj poginulih vojno-političkih rukovodilaca. U procentualnim razmjerama sa 9,2% zastupljeni su članovi SKOJ-a, a sa 90,8% članovi partije.

Od 43 narodna heroja, koliko ih je proglašeno od poginulih u bici na Sutjesci, intelektualci su zastupljeni sa 19 predstavnika, ili sa 44,2% u odnosu na ukupan broj. Među intelektualcima svrstana su 2 srednjo-

školca, 3 sa srednjom školom, 5 sa fakultetom i 9 studenata. Vodstvo intelektualaca u socijalnoj strukturi narodnih heroja nije slučajno. Od ukupnog broja narodnih heroja samo 4 su bili bez funkcije, a 39 imali su rukovodeću ulogu u vojnoj, političkoj ili nekoj drugoj oblasti, kao, na primjer, u sanitetu.

Socijalna struktura narodnih heroja¹²⁾

Seljaci	Radnici	Intelektualci
12	12	19

Svi narodni heroji intelektualci bili su na rukovodećim funkcijama, a neki od njih na vrlo odgovornim: od 2 (poginula) komandanta brigada i 2 zamjenika komandanta, 2 su sa fakultetom, a 2 studenta. Upravo zauzimanje izrazito značajnih funkcija od strane intelektualaca objašnjava i njihovu naglašenu zastupljenost među narodnim herojima. Ta ista pojava da intelektualci obavljaju pretežno delikatnije funkcije, koje su istovremeno i malobrojne u odnosu na masu drugih funkcija, objašnjava i zastupljenost i redosljed intelektualaca koji su iza seljaka i radnika u obnavljanju rukovodnih funkcija, posmatrajući sveukupan broj poginulih u bici na Sutjesci (tabela 1). Drugim riječima, intelektualci prednjače samo u obavljanju delikatnijih funkcija, a u zbiru svih funkcija u bici nalaze se iza seljaka i radnika, na trećem mjestu koje im i prema brojnoj zastupljenosti pripada.

U tabeli 4 prezentirana je socijalna struktura poginulih članova KPJ i SKOJ-a u bici na Sutjesci. I među članovima Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke partije seljaci su prema broju zastupljenosti daleko ispred drugih socijalnih grupa. Odnos između seljaka i svih ostalih socijalnih kategorija je 829:599 ili 68%:32% u procentualnim pokazateljima. Među članovima SKOJ-a i KPJ zastupljenost intelektualaca (13%) u odnosu na ostale socijalne grupe nešto je naglašenija od njihove zastupljenosti u opštem zbiru poginulih. Međutim, kod polne strukture članova SKOJ-a i KPJ žene (112) su zastupljene sa nešto manjim procentom (8%) u odnosu na muškarce, nego u ukupnom broju poginulih koji iznosi 8,7% (tabela 5).

Od ukupnog broja poginulih (6.506) u bici na Sutjesci 1.541 bili su članovi KPJ ili SKOJ-a. Od toga broja 652 su članovi SKOJ-a, a 889 članovi KPJ. Procentualni odnos između svih poginulih u bici na Sutjesci i poginulih članova SKOJ-a i KPJ (77:23%) pokazuje da je zastupljenost komunista izrazito naglašena. Ovako visok procenat zastupljenosti komunista među poginulim borcima objašnjiv je kada se uzme u obzir vrijeme u kojem su se učesnici bitke na Sutjesci opredijelili za narodnooslobodilačku borbu. Od broja poginulih za koje je ustanovljeno godina pristupanja narodnooslobodilačkom pokretu 34%

¹²⁾ Podaci za narodne heroje preuzeti su iz Kučanove kartoteke poginulih boraca u bici na Sutjesci.

Tabela 4

Red. br.	J E D I N I C A	Socijalna struktura članova SKOJ-a i KPJ							
		Neustanov- ljeni	Seljaci	Radnici		Domaćice	Učenici, stu- denti, završena srednja škola i fakultet		Ostali
				m	ž		m	ž	
1.	Četvrta proleterska	7	86	10	—	21	16	1	2
2.	Deseta hercegovačka	5	37	37	2	1	26	3	5
3.	Druga dalmatinska	20	127	14	1	7	2	—	2
4.	Druga proleterska	4	45	40	2	2	13	—	2
5.	Osmo banijska	3	49	8	—	—	5	—	2
6.	Peta crnogorska	2	56	15	—	19	28	2	9
7.	Prva dalmatinska	8	99	14	—	6	1	—	—
8.	Prva majevička	2	4	—	—	—	2	—	2
9.	Prva proleterska	4	51	38	—	—	22	2	13
10.	Sedma banijska	2	41	6	—	3	3	—	8
11.	Sedma krajiška	2	18	14	—	—	1	—	—
12.	Šesnaesta banijska	1	23	2	—	6	4	—	1
13.	Šesta istočnobosanska	2	31	10	—	—	9	—	4
14.	Treća dalmatinska	27	39	7	—	2	3	—	1
15.	Treća krajiška	4	46	38	—	3	3	—	—
16.	Treća proleterska	3	51	10	—	6	10	3	4
17.	Vrh, štab i štab divizije	1	13	10	—	4	7	3	3
18.	Pog. iz neutv. jedinica	1	—	1	—	—	—	—	—
19.	Centralna bolnica	2	13	10	—	10	9	3	—
U K U P N O:		1541	829	284	5	90	170	17	56

opredjeljuje se za narodnooslobodilački rat 1941, 51% 1942, i 16% 1943. godine od sredine maja. Znači da je ubjedljiva većina učesnika bitke (85%) pristupila pokretu u 1941. i 1942. god. kada je konačna pobjeda bila daleko, a pobjednička strana neizvjesna.

Polna struktura

Posmatranje i interpretiranje zastupljenosti poginulih žena na Sutjesci otežava i svodi na skromne mogućnosti nedostatak podataka o polnoj strukturi svih učesnika bitke. Nedostatak podataka o tome koliko žena ulazi u bitku lišava nas mogućnosti iznalaženja odnosa poginulih i preživjelih žena. Isto tako neutvrđena polna struktura učesnika bitke eliminiše elemente za iznalaženje proporcionalnih pokazatelja i zastupljenosti poginulih žena i muškaraca u odnosu na preživjele žene i muškarce. Usljed navedenih razloga neustanovljivo je da li je zastupljenost poginulih žena sa 8,7% (tabela 5) prema poginulim muškarcima adekvatna polnoj strukturi učesnika bitke. Dakle, ostaje bez odgovora pitanje da li bi se taj procenat od 8,7% održao, umanjio ili uvećao u kompletnoj polnoj strukturi svih žena i muškaraca učesnika bitke.

Tabela 5

Polna struktura u jedinicama

br.	J E D I N I C A	Svega	Od toga		% žena u odnosu na muškarce
			muški	ženska	
	U K U P N O:	6506	5986	520	8,7
1.	Četvrta proleterska brigada	495	442	53	12,0
2.	Deseta hercegovačka brigada	313	289	24	8,3
3.	Druga dalmatinska brigada	934	868	66	7,6
4.	Druga proleterska brigada	395	382	13	3,4
5.	Osmo banijska brigada	323	308	15	4,9
6.	Peta crnogarska brigada	405	344	61	17,7
7.	Prva dalmatinska brigada	557	518	39	7,5
8.	Prva majevička brigada	120	118	2	1,7
9.	Prva proleterska brigada	433	408	25	6,1
10.	Sedma banijska brigada	369	347	22	6,3
11.	Šesnaesta banijska brigada	223	203	20	9,9
12.	Šesta istočnobosanska brigada	166	166	—	—
13.	Treća dalmatinska brigada	404	374	30	8,0
14.	Treća krajiška brigada	255	234	21	9,0
15.	Treća proleterska brigada	280	251	29	12,0
16.	Sedma krajiška brigada	307	296	11	4,0
17.	Vrhovni štab i štabovi divizija	150	134	16	12,0
18.	Poginuli iz neutvrđenih jedinica	90	84	6	7,1
19.	Centralna bolnica	287	220	67	30,0

Broj zastupljenih žena u jedinicama pokazuje raznolikost i neujednačenost koja je donekle u zavisnosti od regija iz kojih potiču brigade. Tri crnogorske brigade: Četvrta proleterska (53),¹³⁾ Peta crnogorska (61) i Treća proleterska (53) imaju zajedno (143) više poginulih žena nego drugih deset jedinica. Ovako brojna zastupljenost žena u crnogorskim jedinicama na Sutjesci, koja u Petoj brigadi iznosi čak 17% u odnosu na muškarce, vjerovatno da ima korijena i u borbi crnogorskog naroda protiv tuđina u prošlosti.¹⁴⁾ U četiri bosanske brigade postoje znatne razlike u broju poginulih žena. U Šestoj istočnobosanskoj brigadi od 166 boraca nema nijedne žene, a u Prvoj majevičkoj na 118 muškaraca poginule su samo dvije žene. Sasvim je drugačija situacija u dvije krajiške brigade: sa 4% u odnosu na muškarce, zastupljene su žene u Sedmoj, a sa 9% u Trećoj krajiškoj.

U Centralnoj bolnici žene su podnijele velike gubitke čiji procenat iznosi 30% u odnosu na muškarce. Žene u Centralnoj bolnici stradale su, uglavnom, kao medicinsko osoblje prilikom masakriranja ranjenika na Sutjesci. Iako su iznalaženjem socijalne strukture mnoge žene identifikovane kao bolničarke nije se moglo ustanoviti koliko je žena stradalo kao medicinsko osoblje, a koliko u boračkom sastavu.

Usljed velikih gubitaka koje su žene pretrpjele u brigadama u 1941. i 1942. godini, predloženo je još početkom 1943. da se žene, stari borci, povuku iz borbenih redova u pozadinu i osposobe za obavljanje političkih i drugih funkcija u vojnim službama.¹⁵⁾ Bitke na Neretvi i Sutjesci prolongirale su realizaciju ovog predloga za duže od pola godine. Tek poslije bitke na Sutjesci, žene, stari borci, povučene su iz borbenog sastava na pomenute funkcije.¹⁶⁾

Starosna struktura

Sa više uspjeha prikupljeni su podaci za utvrđivanje starosne, nego socijalne strukture. Godina rođenja ustanovljena je za 5.039 poginulih, odnosno za oko 77% od ukupnog broja (6.506).¹⁷⁾ Prosječna sta-

¹³⁾ Prilikom formiranja brigade, 17. jula 1942. godine, Četvrta proleterska imala je oko 100 boraca, a među njima oko 20 žena. Znači do je u toj jedinici bilo oko 20% žena sredinom 1942. godine. (Zbornik sjećanja, Četvrta proleterska crnogorska brigada, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1969, s. 15).

¹⁴⁾ Još u 19. vijeku Crnogorke za vrijeme rata organizovano pomažu svoju vojsku, uglavnom dopremajući ratni materijal iz pozadine na front. Tako je bataljon žena za vrijeme rata između Crne Gore i Turaka 1859. donio crnogorskoj vojsci na front kod Grahova tain i municiju. U ratovima Crne Gore i Turske 1876—1878. žene masovno učestvuju kao snabdjevači vojske, pa nekoliko žena gine u toj ulozi u bici na Bardanjalu 1913. godine. U komitskom pokretu koji se pojavio u Crnoj Gori za vrijeme austrijske okupacije 1916—1918. godine učestvuju i 16 žena. (grupa autora, Žene Crne Gore u revolucionarnom pokretu 1918—1945., Istorijski institut, Titograd, 1969, s. 14 i 15).

¹⁵⁾ Arhiv radničkog pokreta u Beogradu, fond CK KPJ, 39/42, Izvještaj političkog odjela Četvrte crnogorske brigade ar 16. I 1943.

¹⁶⁾ Isto, fond CK KPJ, 211/43, Izvještaj političkog odjela Četvrte crnogorske brigade od 15. VII 1943. godine.

¹⁷⁾ Pri ustanovljavanju procentualne vrijednosti tretiramo poginule čija je godina rođenja utvrđena (5.039), a isključujemo poginule čiji datum rođenja nije ustanovljen.

Starosna struktura poginulih boraca u jedinicama

Red. br.	J E D I N I C A	Svega	Poginuli prema starosnim grupama						Preko 40 g.	Nepoznate god.	Prosječna starost
			do 20	20—25	25—30	30—35	35—40				
	UKUPNO %	6506 100	1561 31,0	1853 36,8	674 13,4	538 10,7	219 4,3	195 3,9	1469 22,6	23,9	
1.	Četvrta proleterska brigada	495	123 30,7	133 33,0	261 15,2	49 10,2	17 4,2	18 4,5	94	24,3	
2.	Deseta hercegovačka brigada	313	68 26,0	104 40,6	41 16,0	24 9,4	11 4,3	8 3,1	57	23,8	
3.	Druga dalmatinska brigada	934	216 30,5	286 40,4	84 11,9	66 9,3	35 4,9	21 3,8	226	23,5	
4.	Druga proleterska brigada	395	94 29,6	115 30,2	35 11,0	50 15,7	70 5,3	7 2,2	77	23,11	
5.	Osmo banijska brigada	324	95 31,7	80 26,7	38 12,7	56 18,7	19 6,3	12 4,6	24	24,8	
6.	Peta crnogorska brigada	408	84 26,9	117 37,5	40 12,8	22 7,1	16 5,1	33 10,6	96	25,7	
7.	Prva dalmatinska brigada	557	145 31,6	192 41,8	58 12,6	45 9,8	13 2,8	6 1,3	98	22,9	
8.	Prva majevička brigada	120	18 38,3	24 57,1	2 4,2	2 4,2	1 2,1	—	73	20,9	
9.	Prva proleterska brigada	433	103 32,6	138 43,9	42 13,4	22 7,0	4 1,3	5 1,6	119	22,3	
10.	Sedma banijska brigada	368	95 27,5	98 28,3	48 13,9	60 17,3	30 18,7	15 4,3	22	25,1	
11.	Sedma krajiška brigada	307	62 34,8	82 46,1	24 13,5	8 4,5	2 1,1	—	129	20,3	

Tabela 6, (nastavak)

Red. br.	J E D I N I C A	Starosna struktura poginulih boraca u jedinicama							Prosječna starost	
		Svega	Poginuli prema starosnim grupama					Preko 40 g.		Nepoznate god.
			do 20	20—25	25—30	30—35	35—40			
12.	Šesnaesta banijska brigada	223	84 41,2	62 30,4	24 11,8	21 9,3	8 3,9	5 2,3	19	22,7
13.	Šesta istočnobosanska brigada	165	28 28,9	42 43,3	10 10,3	8 8,2	6 6,2	3 3,1	68	23,6
14.	Treća dalmatinska brigada	404	100 31,3	113 35,4	55 17,2	35 11,0	6 11,9	10 3,1	85	23,6
15.	Treća krajiška brigada	255	60 29,4	84 41,2	36 17,6	18 8,8	4 2,0	2 1,0	51	22,10
16.	Treća proleterska brigada	270	83 33,9	76 33,8	22 9,8	16 7,1	7 3,1	21 9,3	55	24,3
17.	Vrhovni štab i štabovi divizija	240	35 26,5	40 30,3	19 14,3	14 10,6	11 8,3	13 9,8	108	26
18.	Centralna bolnica	287	68 31,1	67 30,5	34 15,5	22 10,0	12 5,5	16 6,3	68	24,9

rost poginulih, posmatrana u jedinicama, najniža je u Sedmoj krajiškoj brigadi i iznosi 20 godina i 3 mjeseca. U prosjeku najviša starosna granica je kod poginulih iz Vrhovnog štaba¹⁸⁾ i štabova divizija sa 25 godina i 5 dana. Do 25 godina starosti poginulo je 3.414 ili 68°%, a do navršanih 30 godina 4.087 boraca. To je više od četiri petine, ili 81°% od ukupnog broja poginulih. U tabeli 6 vidi se da je na Sutjesci poginulo samo 195 boraca (oko 4°%) preko 40 godina.

Ne ulazeći u kompleksnije istraživanje faktora koji su uticali na izrazito masovno učešće omladine u bici na Sutjesci, kao i u narodno-oslobodilačkom ratu uopšte, može se konstatovati da je uloga KPJ, SKOJ-a i drugih progresivnih omladinskih i studentskih organizacija bila od presudnog značaja za angažovanje omladine u narodnooslobodilačkom pokretu. Masovna zastupljenost omladine u jedinicama koje su formirane 1941. i 1942. godine uticala je na izuzetno naglašen doprinos mlade generacije u bici na Sutjesci. Broj poginulih omladinaca na Sutjesci, posmatran u širim okvirima narodnooslobodilačkog rata, veći je nego u bilo kojoj drugoj bici. Omladina je bila zastupljena uopšte u narodnooslobodilačkoj vojsci sa 70—75°%,¹⁹⁾ a procenat zastupljenosti poginulih na Sutjesci iz mlade generacije (81°%) još je veći.

Umjesto zaključka

Tretirajući bitku kao jednomjesečno zbivanje u četvorogodišnjoj borbi jugoslovenskih naroda, koja se dogodila, ili bolje rečeno događala, na jednom dijelu Crne Gore, Bosne i Hercegovine, dakle na prostoru koji nema obilježje kompaktne regije, izostali su uslovi za uopštavanje i donošenje meritornih zaključaka koji bi izlazili iz okvira ispitivane socijalne strukture poginulih boraca u bici na Sutjesci. Bitka u vremenskim mjerilima predstavlja, tako reći, fragment narodnooslobodilačkog rata u kojem učesnici djeluju samo privremeno. I mada su akteri bitke iz raznih krajeva Jugoslavije, oni su daleko od kompletnog prezentiranja regija iz kojih potiču. Upravo zbog toga što u bici ne učestvuju borci sa jedne određene regije, koji bi u svojoj socijalnoj strukturi predstavljali i sve druge učesnike narodnooslobodilačkog rata sa te regije, eliminisana je mogućnost kompleksnijeg iznalaženja istorijskih i društvenih činilaca koji su bili od uticaja pri opredjeljenju za ustanak, a zaključci su svedeni gotovo isključivo u granice socijalne strukture poginulih na Sutjesci.

Socijalni sastav poginulih pokazuje da su u jednoj od najvećih bitaka narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije seljaci bili ubjedljivo najbrojnije zastupljeni i da su pretrpjeli najveće gubitke. Dominacija seljaka očigledna je ne samo među boračkom masom nego i među vojnopoličkim rukovodiocima, članovima Saveza komunističke omladine Jugoslavije i Komunističke partije Jugoslavije.

¹⁸⁾ Odnosi se na prateće jedinice Vrhovnog štaba.

¹⁹⁾ Četvrti kongres SKOJ-a, Nolit, Beograd, 1949, s. 63.

Radnici se nalaze, prema procentu zastupljenosti u bici, na drugom mjestu. Radnika je poginulo manje od seljaka oko šest puta. Međutim, ova disproporcija između poginulih radnika i seljaka u opštoj masi boraca znatno je ublažena među rukovodiocima, gdje seljaci premašuju radnike samo za dva puta. Ovaj podatak, koji u stvari saopštava o znatnoj zastupljenosti radnika među rukovodiocima, navodi na zaključak da su u rukovodećem kadru jedinica sa Sutjeske radnici imali ulogu od velikog značaja.

Mada intelektualci nisu izdvojeni i tretirani kao posebna socijalna grupa, njihov broj, kao i broj onih koji im po profesionalnoj opredijeljenosti gravitiraju, ne može se zanemariti. Intelektualci su znatno zastupljeniji kod nižeg, a izrazitije kod višeg vojnopolitičkog rukovodstva.

U prošlosti naših naroda ne postoji bitka u kojoj je poginulo toliko žena-boraca kao u bici na Sutjesci. Na svakih dvanaest poginulih muškaraca dolazi po jedna žena.

Zastupljenost žena među poginulim borcima na Sutjesci i u narodnooslobodilačkom ratu uopšte, gdje je u narodnooslobodilačkoj vojsci bilo — prema podacima »Komunista« od 9. marta 1962. — oko 100.000 žena od čega je oko 25.000 poginulo, na dovoljno ubjedljiv i argumentovan način pokazuje da je uloga žene u borbi za oslobođenje i društveni preobražaj našeg naroda bila od izvanrednog značaja. Doprinos žena u oslobodilačkoj borbi našeg naroda nije mjerljiv samo cifarskim pokazateljima o njenoj zastupljenosti u narodnooslobodilačkoj vojsci. Ma koliko da su te brojke impozantne, doprinos žena u borbi jugoslovenskih naroda za oslobođenje zemlje ne svodi se samo na njen učinak u aktivnoj borbi protiv neprijatelja. I sama činjenica da je žena prisutna u narodnooslobodilačkoj vojsci, da je prihvatila borbu, na izvjestan način govori o širini i zamahu narodnooslobodilačkog rata.

Za svestranije istraživanje polne strukture bilo bi, pored ostalog, od izvjesnog interesa ispitavati specifičnih uslova u kojima je vođena bitka, kao što su izvanredni fizički napori, glad i nesаница i njihov uticaj na fizičku kondiciju žene od koje u nekim situacijama bitke umnogome zavisi opstanak.

O ulozi mlade generacije u bici na Sutjesci i njenom doprinosu, umjesto komentara i zaključaka, navodimo starosni prosjek poginulih koji iznosi 23 godine i 9 mjeseci.

DJELIMIČNE DOPUNE I KOREKCIJE KUČANOVE KARTOTEKE POGINULIH BORACA NARODNOOSLOBODILAČKE VOJSKE JUGOSLAVIJE U BICI NA SUTJESCI

Prva proleterska brigada¹⁾

1. Elez Vlado-Crni	zanimanje
radnik
2. Babić Strahinja	učenik
3. Hadživuković Blažo	"
4. Hadživuković Božo	student

Deseta hercegovačka brigada²⁾

1. Košutić, Anta, Dejan	zanimanje
učenik
2. Košutić, Anta, Mladen	"
3. Mastilović, Živka, Boriša	zemljoradnik
4. Mastilović, Staniše, Milorad	"
5. Okiljević, Sime, Dušan	"
6. Skoko, Nikole, Obrad	"
7. Starović, Pavla, Ivan	službenik
8. Starović, Pante, Sava	učenik
9. Višnjevac, Gruja, Rajko	zemljoradnik
10. Zelenović, Đure, Milivoje	"

¹⁾ Muzej fočanskog perioda NOB-e Foča, fond: dokumenti narodnooslobodilačke vojske sa područja istočne Bosne, k—1.

²⁾ Izjava Vlade Šegрта, komandata Desete hercegovačke brigade. od 16. 3 1974. Muzej fočanskog perioda NOB-e, Foča, k—2.